
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Monràs López, Marta; Ballesteros Ventura, Neus, dir. Pedagogia de la vida i de la mort : una tasca pendent dins l'aula d'Educació Infantil. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2023. (Grau en Educació Infantil)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/298792>

under the terms of the license

**Pedagogia de la vida i de la mort: una tasca pendent dins
l'aula d'Educació Infantil**

Recerca i recull de propostes

Treball de fi de grau

Autora: Marta Monràs López

Grau en Educació Infantil

Tutora: Neus Ballesteros Ventura

Departament de Pedagogia Aplicada, Àrea de Didàctica i Organització Educativa

Convocatòria 3 de juny de 2024

RESUM

La mort forma part de la vida, del cicle vital de qualsevol ésser viu. Malgrat aquesta evidència, actualment, la societat tendeix a ignorar-la convertint-la en un tabú. Aquest rebuig cap a la mort també s'ha traslladat a l'àmbit educatiu, en el qual es veu una absència quasi total de la mort dins els projectes educatius i curriculars d'etapa en els centres escolars. I és que la nostra societat té com a pràctica generalitzada allunyar i no parlar amb els infants sobre una qüestió tan rellevant com és la mort. Això provoca que davant d'una pèrdua els infants es trobin sols, sense saber què passa o com gestionar els seus sentiments i emocions. Així doncs, a partir d'aquest treball es pretén oferir una recerca en profunditat sobre la rellevància de la pedagogia de la vida i de la mort dirigida, sobretot, a l'educació infantil, alhora que posa a l'abast un recull de propostes variades per tal de tractar aquesta pedagogia dins l'aula amb infants.

Paraules clau: pedagogia, vida, mort, educació infantil.

RESUMEN

La muerte forma parte de la vida, del ciclo vital de cualquier ser vivo. A pesar de esta evidencia, actualmente, la sociedad tiende a ignorarla, convirtiéndola así en un tabú. Este rechazo hacia la muerte también se ha trasladado al ámbito educativo, en el cual vemos una ausencia casi total de la muerte dentro de los proyectos educativos y curriculares de etapa en los centros escolares. Y es que nuestra sociedad tiene como práctica generalizada alejar y no hablar con los niños sobre una cuestión tan relevante como es la muerte. Esto provoca que, ante una pérdida, los niños se encuentren solos, sin saber qué pasa o cómo gestionar sus sentimientos y emociones. Así pues, a partir de este trabajo se pretende ofrecer una investigación en profundidad sobre la relevancia de la pedagogía de la vida y de la muerte dirigida, sobre todo, a la educación infantil, al mismo tiempo que pone a disposición una recopilación de propuestas variadas para tratar esta pedagogía dentro del aula con niños.

Palabras clave: pedagogía, vida, muerte, educación infantil.

ABSTRACT

Death is part of life, of the life cycle of any living being. Despite this evidence, society currently tends to ignore it, thus turning it into a taboo. This rejection of death has also been transferred to the educational field, where we see an almost total absence of death within educational and curricular projects in schools. Our society has a widespread practice of distancing and not talking to children about such a significant issue as death. This causes children, when faced with a loss, to feel alone, not knowing what is happening or how to manage their feelings and emotions. Therefore, this work aims to provide an in-depth investigation into the relevance of the pedagogy of life and death, especially focused on early childhood education, while offering a collection of varied proposals to address this pedagogy within the classroom with children.

Keywords: pedagogy, life, death, early childhood education.

Índex

1. Plantejament i contextualització.....	1
2. Objectius.....	2
3. Disseny metodològic.....	2
4. Fonamentació teòrica.....	3
4.1. La mort.....	3
4.1.1. La por i el tabú sobre la mort, la vivència cultural de la mort.....	4
4.1.2. Com es tracta la mort en l'actualitat dins l'escola.....	6
4.1.3. La percepció de la mort en els infants.....	7
4.1.3.1. Dels 0 als 2 anys.....	8
4.1.3.2. Dels 2 als 6 anys.....	9
4.2. El dol i la pèrdua.....	11
4.2.1. Processos de dol en els infants.....	12
4.3. Pedagogia de la vida i de la mort.....	13
4.3.1. Què és la pedagogia de la vida i de la mort?.....	13
4.3.2. Dimensió curricular de la mort.....	15
4.3.3. Objectius de la pedagogia de la vida i de la mort.....	15
4.3.4. Antecedents de l'educació per a la vida i per a la mort.....	17
4.4. Formació i paper del docent.....	18
5. Recull de propostes per a l'educació infantil.....	22
6. Conclusions.....	24
7. Referències bibliogràfiques.....	28
8. Annexos.....	33

1. Plantejament i contextualització

La mort és un esdeveniment important per a l'ésser humà i per a la naturalesa que l'envolta (Rodríguez et al., 2015). Malgrat això, encara avui continua sent un tabú a l'hora de tractar-la dins el context educatiu (Herrán i Cortina, 2006). Els infants, com els adults, estan exposats a la mort i a la pèrdua, no només pel que fa a algun familiar, conegut o alguna mascota, sinó que també s'adonen de les notícies que succeeixen al seu voltant. D'aquesta manera, es plantegen preguntes o apareixen dubtes i cal que els adults de referència siguin capaços de respondre i, si és necessari, acompanyar-los en un procés de dol on tots els sentiments i emocions són vàlides.

Davant d'aquesta necessitat apareix la pedagogia de la mort, un plantejament educatiu que permet tractar i acostar-se a la mort de manera prèvia a un esdeveniment tràgic i es desenvolupa de forma permanent mitjançant temes transversals o àrees de coneixement del currículum (Ramos i Camats, 2017). Així doncs, aquest treball se centra a analitzar la importància de la pedagogia de la vida i de la mort com a eina educativa dins l'aula d'educació infantil, explorant les diferents teories i enfocaments pedagògics existents al voltant d'aquesta pedagogia i, sobretot, entenent la mort com quelcom natural dins la nostra vida.

Per tant, aquest treball esdevé una oportunitat per endinsar-se en aquesta temàtica mitjançant una recerca bibliogràfica en profunditat al voltant de diversos autors rellevants en aquesta pedagogia. Seguint aquesta idea, també es proposa un recull de propostes per treballar la mort a l'aula d'infantil. Tanmateix, cal destacar que el context de la recerca d'aquest treball s'emmarca en l'àmbit de l'educació infantil a partir d'autors, majoritàriament espanyols, cosa que permetrà observar la situació actual d'aquesta pedagogia en l'àmbit educatiu espanyol. Això ajudarà a treballar i consolidar algunes de les competències presents al grau, com ara entendre les necessitats dels nens i les nenes per tal de poder transmetre seguretat, tranquil·litat i afecte, ser capaç de promoure l'autonomia i la singularitat de cada estudiant pel que fa a l'educació emocional i en valors a l'hora de comprendre la mort com una part indivisible de la vida i, també, poder conèixer processos d'interacció i comunicació a l'aula, així com dominar les destreses i habilitats socials per fomentar un clima que faciliti l'aprenentatge, la convivència i la posada en comú de les emocions i sentiments que poden sorgir al voltant de la mort.

Així doncs, amb la realització d'aquest treball es pretén investigar i donar a conèixer una pedagogia de la qual se'n parla molt poc, però que és essencial per a una bona educació per la vida i, també, per a la mort.

2. Objectius

A continuació es poden trobar els diferents objectius plantejats a l'hora de desenvolupar aquest treball:

Objectiu general

- Conèixer la pedagogia de la vida i de la mort des de diverses perspectives i autors referents a través d'una bibliografia contextualitzada en l'àmbit de l'educació infantil.

Objectius específics

- Contrastar les teories d'autors de diferents disciplines sobre la pedagogia de la vida i de la mort.
- Elaborar una categorització per criteris de diverses propostes per a l'educació infantil sobre la pedagogia de la vida i de la mort.

3. Disseny metodològic

Aquest treball es basa en una revisió bibliogràfica sistemàtica al voltant de la pedagogia de la vida i de la mort. A través de l'anàlisi de diferents autors i de la seva visió sobre la temàtica escollida, s'elabora una fonamentació teòrica en profunditat. L'elecció d'aquests autors es deu al fet que tots tenen una mirada rellevant sobre aquesta pedagogia, però des de diverses perspectives i disciplines com són: la didàctica, l'educació, la psicopedagogia, la filosofia i la psicologia. Això ha permès fer una revisió bibliogràfica molt àmplia per tal de poder comprendre l'abast de la recerca.

D'aquesta manera, s'ha fet una anàlisi detallada de les obres i/o articles més rellevants d'aquests autors relacionats amb la pedagogia de la vida i de la mort centrant-se, sobretot, dins l'àmbit de l'educació infantil. Així, per mitjà dels autors es posen en discussió les seves idees i plantejaments per tal de contrastar-los i trobar-hi connexions. Posteriorment a aquesta anàlisi teòrica, es realitza una categorització per criteris de diferents propostes i activitats existents que tracten aquesta pedagogia dins l'aula d'educació infantil, cosa que permet comprendre com incloure la pedagogia de la vida i de la mort a l'escola. Finalment, es fa una síntesi dels resultats més rellevants obtinguts al llarg de tot el procés, unes conclusions finals al voltant dels objectius inicialment plantejats i les possibles línies d'investigació futures.

4. Fonamentació teòrica

4.1. La mort

La mort és una etapa més de la vida i la persona humana és l'únic animal que té consciència que ha de morir (Mèlich i Poch, 1994). Tot i això, avui en dia continua sent un tabú dins la nostra societat malgrat ser un esdeveniment important per a totes les persones i per a la naturalesa que les envolta (Rodríguez et al., 2015). Així, tal com afirmen Herrán i Cortina (2006) tot i ser un tema tan antic com l'ésser humà, que apareix a diaris i als mitjans de comunicació i amb l'evolució de l'educació actual, "todavía nadie nos ha enseñado a encontrar un sentido aséptico, significativo y, sobretudo autodidáctico a la muerte" (p. 58).

Al llarg de la història la visió de la nostra societat envers la mort ha anat evolucionant. Lorente (2006), Ariès (2000) i Mèlich (1987) plantegen quatre moments essencials per poder comprendre la idea de mort que es té actualment en la cultura occidental:

- La mort domesticada: aquesta vivència de la mort és la que persisteix en els pobles primitius. Té els seus orígens des del cristianisme fins a l'edat mitjana i es caracteritza per ser una mort en família, un acte públic. En aquest cas la mort és vista amb complaença. Té un caràcter essencial, sent una mort insegura, però de caràcter positiu i arriscat en la vida quotidiana (Lorente, 2006). Segons Ariès (2000), la mort era viscuda amb familiaritat, sense por ni desesperació. Hi havia una acceptació realista, s'anunciava, s'avisava, es parlava d'ella, es ritualitzava i es vivia com el destí col·lectiu de tothom.
- La mort individualitzada o la pròpia mort: durant els segles XII-XIV, la mort comença a ser un acte de caire més personal que produeix horror. Al llarg de l'edat mitjana adquireix un valor cada vegada més fort, alhora que apareix una nova actitud: les persones es pregunten per la mort. El moment de la mort, a l'habitació i al llit, perd la seva importància relativa, ja que no és en el moment de la mort o quan és propera que s'hi ha de pensar, sinó que és al llarg de la vida (Lorente, 2006). En aquest cas, aquesta nova mentalitat consisteix en mirar la mort com l'esdeveniment que revela tot el que "s'ha estat" o "el que s'ha fet", considerant la mort com un moment de decisió, conversió i de canvi (Ariès, 2000).
- La mort romàntica o la mort de l'altre: en aquest cas hi ha un apropament de l'amor i de la mort. En el segle XVIII la mort ha deixat de ser trista i passa a "ser exaltada com un moment desitjable, és bellesa"(Lorente, 2006, p. 64). La mort ja no és familiar i domesticada com en les societats tradicionals. Durant el segle XIX triomfa una representació del més enllà, que

passa a veure's com un lloc de trobada. Per altra banda, Ariès (2000) afirma que en aquesta etapa la mort és exaltada i dramatitzada pels poetes i pintors romàntics. Els rituals d'acomiadament es tornen tràgics i angoixosos i l'home adquireix una actitud de rebel·lia davant la voluntat divina.

- La mort prohibida o vedada: amb el progrés general de la ciència, de la moralitat i de la tecnologia no s'integra la mort com a realitat, passa a ser un tabú. Parlar de la mort és vist com un assumpte de mal gust i de poca educació (Lorente, 2006). Continuant amb aquesta idea Ariès (2000) afegeix que tot el que és proper a la mort és eliminat de la vista, ja que els cementiris se separen de les ciutats, s'amaga a la persona morta i se la vesteix com si estigués viva, la mort se separa de les cases per amagar-se als hospitals on el malalt mor sol i aïllat dels familiars i amics.

D'aquesta manera, es pot veure que la concepció actual que té la societat sobre la mort se situa al voltant d'una "mort prohibida" (Ariès, 2000). Esquerda i Agustí (2010) parlen d'un factor important per entendre aquesta perspectiva, concretament destaquen que la mort és un fenomen molt complex, un dels conceptes més difícils de comprendre no sols per a les criatures o adolescents, sinó també per a molts adults, cosa que l'ha portat a convertir-se en un gran tabú. A més a més, Mèlich (1987) afirma que "la nostra cultura està maleducada amb relació al tema de la mort. O potser millor, no està educada" (p. 149). Així, tots aquests factors han provocat que la mort sigui un tema vetat, que no entra a les escoles. En definitiva, malgrat tots aquests canvis de perspectives que com a societat s'ha construït al voltant de la mort cal comprendre que aquesta és una peça clau del propi creixement personal, ja que no se la pot defugir, alterar ni variar, però sí que es pot decidir quina actitud adoptar davant d'ella (Poch, 2006). Tal com diuen Esquerda i Agustí (2010) ensenyar a morir és ensenyar a viure, però sobretot és ensenyar a viure d'una forma diferent, més conscient i responsable" (p. 28).

4.1.1. La por i el tabú sobre la mort, la vivència cultural de la mort

A tota cultura es troba una atenció especial de la comunitat en el moment de la mort, tot i que cada una viu d'una o altra manera el fet de morir. Malgrat les diferències l'únic aspecte social de la mort que es repeteix en qualsevol cultura és el d'entendre-la com a ritual de pas (Mèlich, 1987).

De fet, totes les cultures tenen una visió de la mort que resulta decisiva per comprendre la seva visió de la vida. Concretament, a la cultura occidental cada vegada s'assisteix més a un oblit de la mort. S'actua com si la mort no existís, com si no s'hagués de morir, com si es fós immortal. El terror i

l'angoixa que s'experimenta davant aquesta són un bon símptoma que alguna cosa passa en la cultura occidental que la separa d'altres en les quals morir es contempla com quelcom natural (Mèlich, 1987). Fins i tot, Herrán i Cortina (2006) destaquen un concepte denominat "*Shock al contingut de la mort*" (p. 58), i és que quan a algú se l'indueix a dialogar sobre la mort acostuma a experimentar alguna d'aquestes situacions: silenci comunicatiu inicial, obertura dels ulls i de la boca, replegament reflexiu, disminució del volum de la veu, entre d'altres manifestacions corporals. Per tant, Poch i Herrero (2003) afirmen que a Occident, s'entén la mort com un accident extern que cal evitar i silenciar, fins al punt que pensar i parlar de la mort s'arriba a considerar de mal gust. També cal destacar que a diferència d'altres entorns socioculturals, en el nostre, els cementiris s'han allunyat dels centres de les ciutats, s'han apartat del pas i de la vista i, conseqüentment, del dia a dia (Herrán i Cortina, 2006).

Tots aquests factors fan que sigui una "pràctica generalitzada no parlar amb els infants sobre la mort o allunyar-los dels rituals culturals (tanatoris, enterraments, cerimònies de comiat) amb la idea de protegir-los del que, suposadament, podria ser una experiència traumàtica" (Esquerda i Agustí, 2010, p. 26). I és que la idea de protegir els infants ha anat evolucionant al llarg del temps. En aquest cas no es centra en la protecció física, sinó en aquella protecció o desprotecció més velada, menys vistosa, aquella que es produeix en els actes, els silencis i les paraules (Rodríguez et al., 2015).

Tal com diuen Poch i Herrero (2003), avui en dia s'allunya l'infant de la mort. De fet, coneix molt bé la mort impersonal i violenta que ofereixen els mitjans de comunicació i les pel·lícules, però alhora desconeix la mort natural, individual, la d'un ésser estimat i, fins i tot, el pensament que ell també pot morir. Així, aquest intent de protegir els infants no és gens beneficiós per a ells, ja que qualsevol situació és més suportable per a l'infant si coneix el que està passant i no ha de recórrer a la seva imaginació o fantasia per tal de deduir-ho. El fet de no saber què passa davant una situació o una pèrdua el fa sentir encara més insegur i fora de joc. Aquest egoisme i autoprotecció de les persones adultes cap als infants es deu, en gran part, pel tabú i la dificultat a l'hora d'explicar a l'infant una situació de patiment, separació, malaltia o mort (Rodríguez, et al., 2015).

Mèlich i Poch (1994) ressalten una qüestió important per comprendre la vivència de mort actual que tenim com a societat:

El fet dramàtic és que morim als hospitals, envoltats de tubs i màquines. El dol ha desaparegut. El difunt és "expulsat" literalment de la llar per portar-lo al tanatori. Allí serà "arreglat" pels professionals de la mort per deixar-lo "ben presentable" als ulls de la família i

amics. I el que és més greu: no es deixa participar als infants de la mort i del dol. Hom pensa sovint que això pot ésser traumàtic per al nen, quan el que realment és colpidor és la barrera que hom posa entre el nét i l'avi difunt, per exemple (p. 48).

Així doncs, tots aquests factors són els que més diferencien la cultura occidental d'altres en les quals la mort apareix com un esdeveniment cultural i social, que es viu en comunitat i en el que tots els integrants del grup social hi participen, fins i tot els infants. Per això, la mort occidental es caracteritza per la seva dessimbolització i desritualització (Mèlich, 2003).

Per acabar, Esquerda i Agustí (2010) plantegen diversos factors pels quals la nostra societat actual tracta, cada cop menys, la mort:

- L'esperança de vida, cada vegada més llarga, ajuda a oblidar més tot el que fa referència a la mort.
- El canvi en el model familiar, cada vegada més nuclear i, en alguns casos monoparental, provoca que ja no convisquin en una mateixa casa més d'una generació.
- El fet de dipositar el valor de la salut en un mateix i no en els professionals de la medicina origina que la persona, responsable del seu benestar, s'ha d'enfrontar a notícies per les quals no sempre està preparat.
- El canvi de tenir una religió o unes creences que donaven sentit a la mort, a no disposar de res, dificulta encara més poder plantar cara a la mort.

4.1.2. Com es tracta la mort en l'actualitat dins l'escola

Avui en dia la mort és el tema constantment vetat dins l'educació. I és que el tabú social de la mort es reflecteix en l'escola com un tabú professional. Un dels seus indicadors és la seva absència quasi total dins els projectes educatius i curriculars d'etapa en els centres escolars (Rodríguez et al., 2015).

Jubert (citada per Herrán i Cortina, 2006) assenyala que el tabú de la mort a l'escola té un paral·lelisme amb el tabú del sexe, tot i que aquests tenen uns "destins oposats", perquè mentre l'actitud de l'adult enfront del tabú de l'educació sexual sembla haver trobat el camí per a la seva superació, l'actitud davant la mort està més bloquejada i sense una sortida clara, de manera que es recorre a la improvisació o a respostes convencionals i ràpides. Herrán i Cortina (2006) destaquen diversos factors pels quals la mort no està present a les escoles: la manca de tradició professional, la seva tradició històrica en altres àmbits com les religions, la medicina, les tradicions culturals, les filosofies... A més, la seva no presència a l'escola també es reforça perquè la mort és un tema

associat al dolor i al patiment i, per tant, poc desitjat i enfosquit per multitud de creences i rituals (Herrán et al., 2000).

Així doncs, es pot afirmar que és un fet que les escoles no tracten la mort. De fet, la no inclusió del tractament de les pèrdues en els currículums de totes les etapes ha fet augmentar la invisibilitat de la mort, impedit el tractament de les emocions i de les habilitats personals de gestió emocional que hi van lligades (Miret i Ballesteros, 2020). Tot i així, enfront de la invisibilitat de la mort en l'entorn quotidià i a les escoles, destaca l'àmplia presència del tema en els mitjans de comunicació, en les sèries o en les pel·lícules. Però aquestes morts televisades tenen característiques especials: vinculen la mort a agressivitat o a accidents i acostumen a ignorar la significació emocional. Tot això, tal com diuen Esquerda i Agustí (2010): “provoca que els infants tinguin molt poques possibilitats en la vida diària d’apropar-se a experiències de mort acceptada i assossegada, com a part d’una trajectòria vital” (p. 28).

4.1.3. La percepció de la mort en els infants

L’elaboració de la idea de la mort en l’infant segueix un procés evolutiu congruent amb el seu desenvolupament cognitiu i emocional, és a dir, proporcional al desenvolupament de la seva intel·ligència i de les seves emocions. Segons aquest desenvolupament, la idea que tenen respecte a la mort va variant i evolucionant des d’una perspectiva més concreta a una de més elaborada. (Esquerda i Agustí, 2010). Cal tenir en compte que, a més de les característiques pròpies del desenvolupament del nen, l’entorn sociocultural guarda molta relació amb aquesta evolució. Per això, en una societat on es tendeix a amagar o negar la mort es pot trobar sovint que l’infant no hagi elaborat el concepte de mort de manera congruent amb el seu desenvolupament (Esquerda i Agustí, 2010). I és que és una realitat que “l’infant comença la seva vida sense tenir por a la mort i acaba tement-la”, per això hem de plantejar-nos el perquè d’aquest canvi (Serra, 2014, p. 37).

Tal com s’ha comentat anteriorment, els adults tendeixen a “protegir” els infants davant la mort, però és un fet que aquests des de ben petits en mostren una curiositat natural. De fet, les criatures inclouen la mort en els seus jocs des de ben petits i sovint forma part de les seves històries i fantasies (Poch i Herrero, 2003). Per això, és normal que es plantegin preguntes sobre el tema, però quan perceben que el que pregunten incomoda l’adult, aprenen a no fer-ho. Quan els adults eviten parlar de la mort amb els infants els transmeten les seves pròpies pors i angoixes. Aprenen que no està bé preguntar i el missatge que reben és que “deu ser una cosa molt dolenta perquè els pares no en

volen parlar” o que “ha de ser una cosa terrible, ja que tothom es posa trist”. Tot això dona peu a què els infants imaginin i vagin adquirint una por progressiva a la mort (Esquerda i Agustí, 2010).

Val la pena destacar que des de ben petits els infants simulen situacions de mort dins el seu joc. Aquests ho fan establint comparacions i contrastos entre el que està viu i mort, entre el que està estàtic i dinàmic, mostrant actituds de caràcter curatiu cap al personatge mort (Herrán et al., 2000). Per això mateix, per a l'infant la mort és com dormir, es pot curar, s'acaba en l'instant en el qual apareix moviment (Herrán et al., 2000).

El pedagog Cousinet (citad per Esquerda i Agustí, 2010), parla d'una evolució en quatre etapes diferents, en els quals la representació de la mort passa d'uns conceptes més abstractes a uns altres de més concrets:

- L'infant no és capaç d'entendre el problema associat a la mort, però sí que comprèn que és un fet especial i que té un gran impacte en els adults.
- L'infant equipara la mort a una absència o desaparició temporal.
- L'infant integra la mort com una imatge del món pels elements socials concrets que l'expliquen.
- L'infant elabora la idea abstracta de la mort.

Així doncs, es pot dir que el fet de tenir una idea elaborada del que pot significar la mort, una construcció mental del concepte, no resoldrà el dol quan l'infant s'enfronti a una pèrdua, però li oferirà un espai mental on poder situar l'experiència. Les emocions hi seran presents, però ja disposarà d'una estructura prèvia on saber ubicar-la (Esquerda i Agustí, 2010).

A continuació, es procedeix a analitzar la percepció de la mort en infants d'educació infantil.

4.1.3.1. Dels 0 als 2 anys

Díaz (2004) fa una recerca molt detallada del nivell de comprensió de la mort segons l'edat dels infants. Aquesta primera etapa es caracteritza perquè l'infant crea els seus primers llaços d'afectivitat i d'aferrament amb la mare i amb algunes persones del seu voltant mentre comença a interaccionar amb el món que l'envolta (Bowbly, citad per Díaz, 2004). No és fins a la desena setmana de vida que l'infant comença a mirar més enllà del seu cos i del de la seva mare. Fins a aquest moment, la mort d'alguna persona de la família, fins i tot la de la mare, no serà percebuda com a pèrdua pel nadó, tot i que sí causarà canvis en els seus hàbits i hi reaccionarà. Aquesta reacció del nadó i les seves

manifestacions com a resposta al dol dependran del seu caràcter i, en qualsevol cas, necessitarà una gran atenció emocional. (Díaz, 2004).

Per entendre aquests comportaments s'ha de partir de la idea que presenten Esquerda i Agustí (2010) i Díaz (2004) quan afirmen que en aquesta etapa l'infant encara no té capacitat per entendre la mort, ja que en l'infant no existeixen ni la idea ni el concepte de mort, però sí que hi ha un patiment vinculat a la separació o davant del sofriment de la mare. Miret (2016) complementa aquesta idea i afegeix que en aquestes edats els infants no entenen el significat de la pèrdua però sí que reaccionen al seu entorn, al canvi d'hàbits o als estats d'ànim de les persones que en tenen cura. Com comenta Díaz (2004) "és important tenir en compte que, per més petit que sigui un infant, i encara que cognitivament no pugui entendre moltes coses, sí que les pot percebre, i sempre reacciona davant les emocions doloroses, la tensió i els canvis en la família" (p.104). Per això mateix, és important ajudar l'infant a preparar-se per les pèrdues mantenint-hi vincles segurs i estables. Cal proporcionar-li amor i cura per tal que pugui anar adquirint seguretat en el seu desenvolupament. Així, l'infant que ha pogut gaudir d'una experiència en la qual s'ha sentit estimat de forma segura i estable podrà posseir els fonaments necessaris per poder afrontar pèrdues més endavant (Esquerda i Agustí, 2010). "Per a un nen que no ha pogut establir un vincle segur amb cap adult, la mort podria significar un cop dur en el seu desenvolupament i arribar a marcar la seva vida" (Díaz, 2004 p. 108).

4.1.3.2. Dels 2 als 6 anys

Per iniciar-se en aquesta etapa s'ha de saber que a partir dels dos anys l'infant percep que els objectes són permanents encara que ell no els pugui veure, alhora que comença a establir relacions de causa efecte. A més, la seva capacitat d'interpretar el món i de construir explicacions dels fets que s'esdevenen al seu voltant està centrada en si mateix, mentre que creu que la causalitat és màgica, és a dir, interpreta que les coses que succeeixen en el seu entorn són dependents de la seva voluntat, del seu pensament i dels seus actes (Díaz, 2004). Per tant, totes aquestes característiques del seu pensament condicionen la idea i el concepte de mort que tenen els infants d'aquestes edats.

Herrán (et al., 2006) assenyalava que a partir dels dos anys tenen lloc les primeres intuïcions sobre el cicle vital, tenint com a referents els extrems nadó-ancià i, a poc a poc, l'infant començarà a indagar en els canvis físics en el temps (Herrán et al., 2000). En aquest sentit, Jubert (citada per Herrán i Cortina, 2006) afirma que en aquesta edat apareix en l'infant una de les primeres construccions sintàctiques "no hi és". De fet, durant els tres anys la mort es considera temporal, reversible i de causa externa. L'infant difícilment reconeix la universalitat de la mort i no pensa que li pugui passar a ell, per això és més fàcil que la identifiqui amb altres estats o situacions com la son o un viatge.

Aquest plantejament, sovint es reforça amb les expressions que l'infant sent de les persones adultes "se n'ha anat" o "ara descansa per sempre" les quals els poden crear confusió (Esquerda i Agustí, 2010). Així, es pot veure que el concepte del temps en aquestes edats és circular i cíclic perquè la idea de permanència no està assolida. Per aquest fet, és habitual que l'infant representi la mort com quelcom temporal "Quan tornarà?", "Es despertarà?" (Esquerda i Agustí, 2010).

Un altre factor important és que els infants d'aquestes edats comprenen la mort com un fet reversible, temporal. És a dir, fins que l'infant (al voltant dels tres anys) no comenci a concebre la noció de la irreversibilitat i per a ell res sigui per a sempre, quan una persona propera mori, la trobarà a faltar i esperarà que torni (Campione, 2017). Així, en aquestes primeres edats ja existeix el concepte de mort en els infants, han après la paraula i la utilitzen, però l'equiparen amb la idea de temporalitat i de manca de moviment (Díaz, 2004, p. 121).

Cap als quatre anys els infants "parecen estar investigando sobre algo semejante a un principio de conservación de las personas, animales y cosas, aunque su pensamiento siga siendo fantástico, al atribuir conciencia y vida a todos los seres" (Herrán et al., 2000, p. 88). Sovint, dins dels seus jocs troben una solució a la mort amb les seves màgies i rituals de curació alhora que atribueixen vida als objectes. No és fins als cinc anys que l'infant comença a relacionar la mort amb el fet d'estar malalt o de ser vell. (Díaz, 2004).

Tanmateix, es troba que l'establiment de causes de mort posseeix un gran interès per als infants. Al familiaritzar-se amb els efectes i causes de la mort, l'infant sembla voler vestir de realitat a aquesta, descarregant i cobrint la por i l'ansietat que mostraven les seves fantasies. Això passa perquè el coneixement li dona seguretat i augmenta la seva capacitat de raonament lògic (Herrán et al., 2000).

Per acabar, Herrán et al. (2000) recalquen que per a l'infant de 3 a 6 anys la mort no és un fenomen d'interpretació uniforme. Així, plantegen diversos graus de mort que percep l'infant segons:

- La proximitat emocional de l'objecte d'aferrament: no és el mateix que es mori algú pròxim a l'infant que algú que es llunyà.
- La desvitalització de l'objecte: no és el mateix que es mori una planta, que un animal o una persona.
- L'establiment de provisionalitat de la mort: no és el mateix morir temporalment que de manera permanent (sobretot dins el joc simbòlic). Els infants "pueden pensar que una planta

muerta revivirá al plantarla de nuevo. O que se requiere *morirse un poco*, para obedecer a los objetivos del juego” (Herran i Cortina, 2006, p. 34).

Així doncs, es pot observar com dels 2 als 6 anys la mort apareix com existència simbòlica, reversible, imaginària, lúdica, experimentable, espontània i d'interès variable. A poc a poc, anirà oscil·lant a contingut adult: irreversible, tràgica, misteriosa, incomprendible i tabuïtzada. Així, hem de considerar la primera opció com a inici fonamentador de qualsevol disseny i desenvolupament d'una educació per a la mort. És a dir, per introduir la mort com a àmbit educatiu és essencial partir de tot allò que l'infant demani o necessiti de la seva vivència, no des d'allò que l'adult interpreti o cregui (Rodríguez et al., 2015).

4.2. El dol i la pèrdua

Durant tota la vida s'experimenten i se seguiran experimentant pèrdues de naturalesa diferent i, davant de totes aquestes pèrdues, apareix el dol. Esquerda i Agustí (2010) defineixen el dol com un procés format per un conjunt de respostes enfront una pèrdua, absència, mancança o trencament de vincles afectius que es produeixen al llarg d'un període de temps. Tanmateix, s'ha de tenir clar que qualsevol procés de dol no és quelcom objectiu, és a dir, que segueixi unes mateixes pautes universals, sinó que es tracta d'un procés personal, íntim i estretament vinculat a la cultura de la qual es forma part. A més, és important no entendre el dol com un estat, sinó com el procés en el qual l'individu experimenta reaccions psicològiques, socials i físiques davant la percepció d'una pèrdua (Poch, 2008). Tal com afirma Poch (2008) “la mort i tota pèrdua significativa trenquen la continuïtat de les nostres vides; en aquest sentit, el procés de dol pot entendre's com l'intent d'establir l'esmentada continuïtat” (p. 52).

Esquerda i Agustí (2010) classifiquen les pèrdues atenent les diverses dimensions que configuren la persona en la seva individualitat: la física, la mental, la social, l'emocional i l'espiritual. Cada tipus d'aquestes pèrdues produeix un dolor que serà tan profund com significativa sigui la mancança per a la persona que s'hi està enfrontant, ja que cadascú estableix un vincle diferent amb les persones, amb els animals o amb les coses. Per tant, es pot afirmar que la mesura del dolor la proporcionarà l'estretor del lligam que hi ha entre l'individu i allò que ha perdut.

Hi ha diferents autors que parlen de les fases del dol. Dues de les visions més acceptades són les que proposen Worden i Kübler. Pel que fa a Worden (citada per Poch, 2008) planteja quatre tasques diferents en relació al treball del dol: en primer lloc, hi ha una acceptació de la realitat de la pèrdua, després es treballen les emocions i el dolor de la pèrdua, en tercer lloc, hi ha una adaptació en un

medi on el difunt és absent i, per últim, hi ha una recol·locació emocional del difunt per poder continuar vivint. Per altra banda, Kübler (citada per Esquerda i Agustí, 2010) presenta cinc fases que guien qualsevol procés de dol: el xoc o negació, la ràbia, la negociació, la tristesa i l'acceptació. És important dir que ambdós autors coincideixen en el fet que les fases duren diferents períodes segons l'individu que les viu i que se succeeixen unes a les altres, fins i tot, en ocasions, poden solapar-se.

Per tant, cal entendre que tota pèrdua significativa desperta un munt d'emocions i sentiments. Tal com diu Serra (2014) "perquè un procés de dol sigui saludable cal que el dolor faci el recorregut que necessiti, que la persona tingui l'oportunitat d'expressar el que sent i que els altres respectin el temps que li calgui per passar-lo" (p. 40).

4.2.1. Processos de dol en els infants

Pel que fa al procés de dol en els infants, cal saber que aquests reaccionen d'una manera similar a la dels adults davant d'una pèrdua afectiva. Com diuen Esquerda i Agustí (2010) experimenten els mateixos sentiments i emocions, però la forma amb què ho manifesten acostuma a ser més variada, més dilatada en el temps i més o menys intensa. Les reaccions bàsiques, tant de l'infant com de l'adult, acostumen a ser de tristesa, ansietat, ràbia o culpa, però sovint en les criatures afloren dificultats de comportament, mala conducta, pors i angoixes, vulnerabilitat o inseguretats personal, alteracions del son o de la gana, regressions, problemes d'atenció i de rendiment escolar (Esquerda i Agustí, 2010). Per altra banda, Poch (2008), comenta que un infant també pot respondre amb la negació quan ha patit una pèrdua. Concretament diu "l'infant es mostra o bé molt agressiu o actua com si no hagués passat res (...) Cal que tinguin un temps i un espai per poder plorar (...) que puguin rebre un suport emocional que els ajudi a evolucionar de forma saludable en el seu procés de dol" (p. 57). També pot sorgir una resposta tenyida de culpa, sobretot en aquells infants que no saben expressar la seva tristesa.

Tal com comenten Esquerda i Agustí (2010) els infants viuen el desenllaç d'una vida atenent els següents factors:

- El concepte de mort que té elaborat.
- El tipus de pèrdua i el vincle amb la persona que ha perdut.
- Segons com ho viuen la família i l'entorn.
- Segons el seu temperament.

- Segons l'edat i l'etapa de desenvolupament.

Així doncs, queda clar que cada infant pot reaccionar d'una manera diferent davant d'una pèrdua, per això mateix, s'ha de poder contemplar i donar valor als sentiments i emocions que experimentaran i als factors presents en el seu entorn que condicionaran, d'una manera o altra, aquest procés de dol que viuran.

4.3. Pedagogia de la vida i de la mort

Abans de començar cal destacar que hi ha dues perspectives pel que fa a l'educació de la mort. Alguns autors com Poch i Nolla distingeixen dues perspectives diferents: la pedagogia de la vida i de la mort i la pedagogia del dol. Altres autors, com ara Herrán, Cortina i Arnaiz, també s'hi refereixen parlant d'intervenció educativa prèvia o preventiva i d'intervenció educativa posterior o pal·liativa (Miret i Ballesteros, 2020). Aquest treball, doncs, se centra en la pedagogia de la vida i de la mort, és a dir, aquella que té lloc abans d'una vivència de pèrdua significativa, perquè tal com afirma Kübler (1992) "habría que preparar a los niños para la muerte mucho antes de experimentarla, tanto si se trata de su propia muerte, como la de otra persona (p. 44).

4.3.1. Què és la pedagogia de la vida i de la mort?

Es pot entendre la pedagogia de la vida i de la mort com un plantejament pedagògic que permet dur a terme una educació per a la mort prèvia a un esdeveniment de pèrdua dins el context educatiu. Autors com Rodríguez et al., (2019) la defineixen com:

Una parcela de la Pedagogía cuyo objeto de estudio es la enseñanza, la educación y la formación relacionadas con la muerte. Es un ámbito didáctico y de la investigación educativa que promueve acciones educativas que incluyen la muerte para su inclusión curricular y normalización didáctica (p. 260).

Aquesta està orientada des de la primera infància i durant tota la vida educativa i es fonamenta entenent que el treball didàctic sobre la consciència pot afavorir una millor educació per a la mort (Herrán i Cortina, 2006). I és que des de la pedagogia de la vida i de la mort es pot promoure la reflexió, el diàleg i el desenvolupament de recursos i d'estratègies com a font de creixement personal, ja que ajuda a construir el sentit de la vida i a parlar de la mort i de la pèrdua, de les emocions i del valor de la quotidianitat, no només abordant la normalització del final de la vida, sinó

també incloent-hi elements que permetin a l'infant aprendre a viure sense obviar la mort, comprenent la seva condició i la seva igualtat amb la resta (Miret i Ballesteros, 2020; Colomo i Cívico, 2018). Tal com diuen Mèlich i Poch (1994) "només una pedagogia que ens posa davant de nosaltres mateixos és una autèntica pedagogia. Així, si educar és ajudar a créixer, es pot veure en la mort la clau d'aquest creixement personal" (p.46).

Actualment, no hi ha cap currículum que inclogui expressament la mort com a àmbit formatiu, però la seva absència dins del currículum no evita que estigui present en el currículum ocult (Rodríguez et al., 2015). Per això mateix, és essencial contemplar la mort entre els objectius curriculars per aconseguir una educació completa i, l'educació infantil és el tram més adequat per començar a donar una resposta educativa a la mort, perquè si des de les aules no s'inclou com un contingut global i ordinari, no s'estarà ensenyant a viure completament (Herrán et al., 2000).

Partint d'aquesta idea Rodríguez et al., (2020) afirmen que l'educació per a la mort és una necessitat educativa i un punt de partida per generar estratègies que ajudin a tractar-la durant tot el procés educatiu. Per això, una pedagogia de la vida i de la mort no ha d'estar deslligada de la quotidianitat, sinó que ha de ser funcional i imperativa, és a dir, una forma de preparar els infants per afrontar la seva realitat finita. A més, aquesta pedagogia es basa i es constitueix entenent la mort com un àmbit d'extraordinari potencial formatiu. És un camí per connectar l'educació ordinària amb l'educació de la consciència (Rodríguez et al., 2015). De fet, diversos autors com Herrán, Cortina, Rodríguez, Poch i Mèlich també parlen i destaquen la relació entre l'educació per a la mort i l'educació per a la consciència. Concretament, Herrán i Cortina (2006) defineixen una perspectiva complexa-evolucionista, entenent que tant una educació prèvia com una educació posterior a la mort esdevenen claus per avançar en un creixement cap a una consciència més complexa, de menor egocentrisme i íntimament lligada amb la maduresa o creixement interior, personal i col·lectiu.

Per altra banda, aquesta pedagogia vol fer evident que la mort no només existeix quan es té una pèrdua a la vida, al contrari. La pedagogia de la vida i de la mort vol posar en evidència que la vida i la mort són dos conceptes que van totalment relacionats, entenent com el sentit de la vida pot donar-nos una resposta a l'interrogant de la mort i viceversa, ja que hi ha vida perquè hi ha mort (Poch i Herrero, 2003). Així, aquesta pedagogia facilita la consciència de la mort com una presència que dona sentit i valor a la vida, la mort educa perquè redefineix la mirada de la vida, la completa i l'orienta (Rodríguez et al., 2015). Tanmateix, tal com diu Arnaiz (2003), la pedagogia de la mort exigeix incloure l'existència humana en la consciència de cicles que el coneixement fa evidents com el cicle de l'aigua, el cicle del dia i de la nit, el cicle de les estacions... buscant que els infants vegin en la

mort el trànsit més natural dels éssers vius (Herrán et al., 2000). Cal tenir en compte, però, que assimilar la mortalitat és un procés d'ensenyament-aprenentatge continu, que es desenvolupa durant tota la vida. No obstant això, el fet d'allunyar-se de les visions tràgiques i del tabú envers la mort naturalitzarà aquest moment i permetrà a l'infant gaudir més del temps i de l'existència (Colomo i Cívico, 2018).

Per això mateix, resulta clara la necessitat d'incloure en les escoles una visió significativa de la realitat finita, comprenent que ningú és etern i que, per tant, la mort forma part de la realitat humana. Cal promoure una educació basada en el fenomen on la consciència de la mort és clau per a una orientació més realista de la vida. És la base per viure millor i amb major plenitud (Herrán et al., 2000).

4.3.2. Dimensió curricular de la mort

En l'àmbit legislatiu, l'escassa presència de la mort dins el currículum fa que sigui un tema tabú allunyat del context formatiu. En aquest sentit, és important comentar els treballs de Herrán et al. (2021) i de Rodríguez et al. (2020) els quals analitzen la noció de la mort present en les lleis educatives, així com el currículum de les diferents etapes educatives. Els dos estudis posen en èmfasi l'absència d'aquesta temàtica en els objectius, competències i principis de l'educació. Tot i això, en un altre treball de recerca de la mort dins el currículum espanyol, Herrán et al. (2019) destaquen alguna presència d'elements curriculars vinculats a la pedagogia de la mort en diferents etapes i àrees, especialment pel que fa a nivells superiors i en les matèries de ciències naturals, ciències socials, humanitats i art. No obstant això, aquests no responen a un disseny específic per educar en la consciència de la mort, sinó que els pocs continguts que apareixen es contemplen de forma transversal i puntual en diferents assignatures (Colomo et al., 2021).

Per acabar, val la pena tornar a destacar que l'educació per la mort està vinculada amb molts temes transversals presents a l'aula com: l'educació ambiental, l'educació sexual, l'educació per a la pau, l'educació viària, l'educació moral i cívica, l'educació per a la igualtat (Herrán et al., 2000). Per això mateix, donada la seva condició d'àmbit important i formatiu de la vida, és fonamental que la seva educació es faci explícita. Per tant, és necessari incloure la mort en l'educació, tant en l'àmbit curricular (legislació, competències, contingut...) com formatiu (Colomo et al., 2021).

4.3.3. Objectius de la pedagogia de la vida i de la mort

Segons Poch (1994) els objectius d'una educació per a la mort són:

- Reflexionar sobre el valor de la pròpia vida i la necessitat de viure al màxim cada moment com a únic i irrepetible.
- Fer possible que els nens i joves entenguin la mort com a part integrant de la vida i com la seva fi natural.
- Ajudar els nens i joves a créixer amb el mínim possible d'angoixa en relació amb la mort i aconseguir que aquesta mai esdevingui desesperació.
- Donar eines a nens i joves perquè puguin preparar-se per a la mort de persones estimades i també reflexionar serenament sobre la pròpia.
- Entendre la dinàmica del dol i les diverses formes de reacció davant la pèrdua dels éssers estimats.
- Ser capaços d'expressar serenament els afectes i sentiments propis davant la pèrdua de persones estimades i de respectar alhora l'expressió d'afectes i vivències d'altres persones.
- Retrobar la importància del dol a la llar i el fet de poder morir envoltat de les persones estimades.
- Procurar que el fet de morir esdevingui una experiència positiva oferint ajuda i cura personal als que pateixen.
- Fomentar la capacitat d'observació i reflexió interna davant del misteri de la mort.

Seguint amb aquests objectius, Herrán i Cortina (2006), també plantegen una sèrie de principis didàctics que cal tenir en compte pel que fa a l'educació de la mort que són claus per tal d'assolir els objectius anteriorment plantejats:

- Principi de calidesa i claredat per a la qualitat: creació d'un clima comunicatiu de seguretat, confiança i intimitat per desenvolupar el sentit crític, perquè en cap cas s'ha d'amagar la realitat als infants.
- Principi d'evitació de la falta de respecte a través de l'adoctrinament: aquesta educació no parteix d'una ensenyança-aprenentatge predeterminada, dogmatitzada, impersonal... sinó al contrari, busca promoure una educació activa i respectuosa amb els infants.
- Principi de naturalitat i respecte didàctic: respectar els descobriments i elaboracions dels infants atorgant protagonisme a les seves inquietuds i al seu procés d'anàlisi i contrast.
- Principi de dubte i autoconstrucció: el dubte és font de creixement personal i social, genera inquietuds i ajuda l'infant a questionar-se per tal de construir un coneixement crític i propi.

- Principi de flexibilitat i adequació: cal promoure propostes d'ensenyança, aprenentatge, avaluació, investigació i innovació contínues i formatives adaptant-se al context i necessitats individuals i de grup.
- Principi d'avaluació global i mediata: l'educació per la mort és un tema de desenvolupament lent, relacionat amb l'afectivitat, el coneixement i la consciència. Ha de contemplar-se en el context de la maduresa personal i de les circumstàncies de cada alumne.

D'aquesta manera, es pot veure que tots aquests principis didàctics i els anteriors objectius es poden assimilar globalment al respecte didàctic i a la consegüent resposta professional dels docents (Herrán i Cortina, 2006).

4.3.4. Antecedents de l'educació per a la vida i per a la mort

La pedagogia de la mort, com a àmbit d'estudi i implementació, apareix abans als països anglosaxons que a Espanya. Dennis (citada per Rodríguez et al., 2015) situa l'inici de la pedagogia de la mort als anys cinquanta del segle XX a partir del llibre de Herman Feifel (1959) *The meaning of death*. Alhora, Pine (citada per Rodríguez et al., 2015) distingeix tres períodes en la història de la pedagogia de la mort: l'exploració (1928-1957), el desenvolupament (1958-1967) i la popularitat (1967-1977).

Per altra banda, la inclusió de la mort a l'educació a través de diferents experiències aïllades d'innovació docent apareixen a Espanya a partir de la dècada dels noranta del segle XX. De fet, a l'Estat espanyol la primera investigació filosòfica sobre la pedagogia de la mort va ser realitzada per Joan-Carles Mèlich (Miret i Ballesteros, 2020; Rodríguez et al. 2015).

A continuació es pot veure una taula que situa les contribucions de diversos autors rellevants dins la pedagogia de la mort a nivell espanyol:

Autors	Àrea de coneixement	Enfocament	Etape educativa de referència
Joan Carles Mèlich (1989)	Filosofia de l'educació, psicologia.	Existencialisme. Filosofia de la finitud.	Sense definir.
Agustín de la Herrán, Isabel González et al. (1998-2000)	Pedagogia, didàctica, formació del professorat (tutors), psicologia evolutiva.	Complex-evolucionista o radical inclusiu.	Educació infantil.
Concepció Poch	Filosofia de l'educació,	Humanisme cristià.	Sense definir.

(2000; Poch i Herrero, 2003)	psicopedagogia.		
Mar Cortina (2003, 2010)	Didàctica, àmbit de les tutories, formació de pares i professorat.	Filosofia perenne metafísica.	Adolescència.
Agustín de la Herrán i Mar Cortina (2006, 2009, 2011)	Pedagogia, didàctica, psicopedagogia, formació del professorat (tutors), organització educativa.	Complex-evolucionista	Infantil, primària i secundària.
Pablo Rodríguez, Agustín de la Herrán i Dolores Izuzquiza (2012, 2013)	Pedagogia, psicologia, inclusió educativa, formació del professorat, mediadors.	Complex-evolucionista, humanista i inclusiu.	Ensenyament universitari.

Font: Contribucions en la pedagogia de la mort a Espanya (Rodríguez et al., 2015, p. 54).

4.4. Formació i paper del docent

Com s'ha anat veient és essencial parlar de la mort amb els infants i l'escola és un espai idoni per fer-ho. I és que com comenten Veneu i Costa (citats per Colomo i Cívico, 2018) no es pot deixar que un fenomen que afecta a la vida, arribant a determinar-la, segueixi sent ignorat a nivell educatiu i que no formi part ni dels processos d'ensenyament-aprenentatge de l'alumnat ni de la formació inicial del professorat. És important destacar, però, que:

Partim de la base que no hi ha veritats absolutes i la voluntat és acompanyar en la recerca de respostes sobre la vida i la mort, de manera natural, sense fomentar el tabú existent i coordinant-nos amb l'equip i les famílies (Miret i Ballesteros, 2020, p. 13).

Per començar, Herrán i Cortina (2006) presenten unes pautes generals de disseny i actuació dins de la pedagogia prèvia o preventiva de la mort dirigides als docents:

- Propiciar la major coordinació possible amb la família, sobretot en situacions de pèrdua.
- Cultivar valors docents com la naturalitat, la serenitat, la pròpia seguretat emotivocognoscitiva o professional.
- Escoltar, observar i aprendre de l'infant.

- Partir dels interessos i necessitats educatives de l'infant i tendir a "seguir-lo pel darrere". És a dir, respectar la seva psicogènesi i estimular els seus aprenentatges.
- Pretendre la seva seguretat emocional.
- Desenvolupar propostes metodològiques i activitats adequades, variades i lúdiques.
- Usar preferentment els continguts educatius de les àrees curriculars.
- Elaborar "des de la idea de mort", millor que "cap a ella".
- Raonar amb naturalitat.
- Comunicar amb sensibilitat.
- Buscar el desenvolupament del sentit reflexiu de la vida.

Tenint en compte aquestes idees, la responsabilitat dels docents, doncs, ha de centrar-se en el fet que els infants puguin créixer emocionalment forts, capaços de travessar qualsevol situació de dolor, fracàs o canvi sense desmuntar-se, és a dir, vetllar perquè puguin sortir d'aquestes circumstàncies més enfortits fent-los partícips de tot el que succeeix (Rodríguez et al., 2015). I és que moltes vegades es dona per segur que els infants tenen menys capacitat per enfrontar-se a situacions difícils quan en realitat diferents investigacions ens demostren que els infants, per la seva capacitat d'estar en el present, per les seves ganes d'experimentar, d'investigar, de relacionar-se i de jugar, tenen més recursos personals que els adults per afrontar situacions de tristesa i de pèrdua (Rodríguez et al., 2015). Per això, s'ha de comprendre que el patiment inherent a una situació, aquell que no es pot evitar de cap manera, no ha de ser falsament encobert sinó acompanyat amb l'afecte i la protecció necessàries (Herrán i Cortina, 2008).

Diversos autors com Rodríguez et al. (2015) o Poch i Herrero (2003) destaquen que hi ha una relació significativa entre el grau de reflexió i coneixement dels professors i la seva actitud favorable a la normalització educativa de la mort. Quan un professor contesta favorablement o desfavorablement al repte d'una educació per la mort, ho fa responent a la seva idea prèvia de mort. Aquest tendirà a declinar aquesta educació quan la seva representació s'assimili només a la noció pel que fa a les ciències de la salut o a la psicologia (mort com a pèrdua, tragèdia, sofriment, dol...) En canvi, l'actitud serà favorable quan el concepte de mort s'assimili a la percepció d'una pedagogia innovadora, natural, oberta, lligada a la vida, inevitable i formativa (Rodríguez et al., 2015). Seguint aquesta idea, estudis d'Engarhos et al. (2013) conclouen que existeix una falta de confiança professional i un dèficit

a nivell formatiu per abordar el tema de la mort dins l'aula, ja que la integració d'aquests fenòmens a l'escola està condicionada per les pròpies experiències del docent. I és que quan es pregunta als mestres la seva opinió sobre l'educació per a la mort a l'aula, sovint informen que senten incomoditat al parlar-ne amb els infants, expressen ansietat per discutir un tema tan delicat i se senten inadequadament preparats per fer-ho (Engarhos et al., 2013). A més, la majoria d'estudis suggereixen que els docents recolzen els programes d'educació per a la mort, però les seves actituds i ansietats personals respecte a aquesta influeixen significativament en el seu nivell de suport, ja que un major coneixement de la mort i el dolor es relaciona amb un major suport a aquesta educació (McGovern i Barry, 2000).

Per altra banda, León i Gallego (2018), ens plantegen quatre responsabilitats bàsiques que ha de tenir un educador per poder ajudar els infants a sentir-se segurs mentre reconeixen la realitat de la mort:

- Acceptar les seves opinions sobre la mort com un aspecte més de la seva curiositat normal sobre el món quotidià.
- Proporcionar fets clars i senzills que l'infant pugui comprendre, evitant eufemismes confusos o abstractes, com igualar la mort amb la son o el descans.
- Promoure una atmosfera a la classe en la qual els sentiments dels infants puguin ser acceptats i recolzats.
- Proporcionar oportunitats d'aprenentatge d'acord amb l'edat de l'alumnat.

D'aquesta manera, es pot afirmar que un conjunt d'accions formatives adequades encaminades a afavorir en els docents un major coneixement podrà repercutir en un canvi conceptual o en una modificació important dels esquemes més afectius i cognosius associats a l'educativitat de la mort (Rodríguez et al., 2015). Perquè la mort, igual que la vida, ha d'entrar a les escoles i treballar-se des de la naturalitat i el rigor derivats d'una bona formació (Herrán et al., 2000).

Finalment, Herrán i Cortina (2006) plantegen cinc estratègies diferents que els docents solen adoptar a l'hora de tractar la mort en els centres educatius:

Estratègies	Avantatges	Inconvenients
Evasiva: evita el fet dolorós i fa	Desdramatització i	Desatenció de les possibles

com si res hagi passat.	descentració de la vivència.	necessitats de l'infant i dels companys i companyes de la classe.
Substitutiva: l'ansietat adulta reflecteix el tema a altres continguts amb els quals es substitueix.		
Només emocional: hi ha una projecció de calidesa i afecte. Es desenvolupa des d'una empatia centrada en l'adult.	Tendresa i satisfacció immediata de necessitats concretes d'afecte, de comprensió i de seguretat emocional.	Pot atraure la seva atenció fins a poder amplificar les seves emocions, portant-la a límits no-espontanis i desvinculades de les necessitats de l'infant.
Tradicional: s'articula en sistemes de respostes predeterminades i ràpides que, sovint, no responen a cap pregunta. Segueix les creences culturals o religioses.	Satisfacció immediata-comprendiva de les necessitats i la dotació d'arguments "útils" per a un procés de desvinculació del patiment o dolor.	Afecta al desequilibri emocional circumstancial a partir de solucions amb una validesa arbitrària i parcial.
Didàctica o educativa: està centrada en l'infant i s'organitza a partir de propostes formatives, planificades i personalitzades.	Es promou des del coneixement compartit, la sensibilitat i el respecte cap a l'infant. Conduïx a una major comprensió de la vida i la mort i de la consciència.	Requereix que la persona adulta tingui humilitat, sensibilitat, orientació formativa i maduresa. Necessita una coordinació entre família i escola.

Font: Estratègies docents (Herrán i Cortina, 2006, p. 126-127)

5. Recull de propostes per a l'educació infantil

Per tal de plasmar tota la informació i els criteris que han anat sorgint al llarg del treball, a continuació es pot trobar un recull de diverses propostes per tractar la pedagogia de la vida i de la mort dins l'aula d'educació infantil.

Per començar, s'ha de tenir en compte que dins l'educació infantil les propostes que es duguin a terme en relació amb la pedagogia de la vida i de la mort cal que siguin activitats planificades entorn de moments significatius, és a dir, que s'incloguin en situacions de la vida quotidiana dels infants (Herrán i Cortina, 2006). Aquests moments significatius i les rutines són situacions funcionals en les quals l'infant se sent important, cuidat i, sobretot, se sent ell mateix, és a dir, són moments que garanteixen i promouen el desenvolupament i l'aprenentatge de tots els infants. Són en aquests moments quan es produeixen un major nombre d'interaccions entre iguals i entre l'infant i l'adult. En elles hi intervenen el tacte, la paraula, els moviments, les mirades... i és a partir d'aquests que l'infant comença a establir relacions, associar, comparar... és a dir, a desenvolupar el seu coneixement en general (Herrán et al., 2000). És per aquest mateix motiu que totes les propostes relacionades amb la pedagogia de la vida i de la mort s'han de poder planificar i implementar dins el dia a dia dels infants, de manera quotidiana en aquests moments significatius. Perquè, tal com s'ha vist, la mort igual que la vida, ha de poder formar part de la realitat dins els centres educatius d'una manera totalment habitual i natural.

Així doncs, les diferents activitats proposades que podreu veure tot seguint, busquen establir un marc teòric i pràctic en el qual millorar les necessitats de l'infant davant la vida i la mort. D'aquesta manera, totes les propostes escollides són adequades a les necessitats de l'infant, obertes i flexibles segons els infants a les quals van dirigides, polivalents i globalitzades. Per això mateix, es suggereixen activitats variades i en situacions quotidianes diferents, per tal que es puguin adaptar a qualsevol situació d'aprenentatge a l'escola. A continuació, doncs, seguint aquests criteris que han anat apareixent al llarg del treball, es pot trobar una classificació al voltant de cinc categories diferents en les quals hi ha relacionades diverses propostes que es poden dur a terme dins l'aula sobre la pedagogia de la vida i de la mort amb infants d'educació infantil. Cal destacar, que les diferents categories plantejades, com s'ha dit, parteixen de la quotidianitat a l'aula, és a dir, tenen com a finalitat apropar aquesta pedagogia d'una manera natural dins del dia a dia dels infants. Partint d'aquesta idea central, les diferents categories en les quals s'organitzen les propostes són les següents:

DIES ASSENYALATS¹	<ul style="list-style-type: none"> - El día de todos los moridos - Halloween (Murga) - El dia dels avis - Tots Sants (La nit de les ànimes)
ÉSSERS VIUS	<ul style="list-style-type: none"> - La vida de les plantes - Treballem per seqüències - Animals extingits - Naixement i devenir en el cicle anual - El cicle vital de la papallona
VIVÈNCIES	<ul style="list-style-type: none"> - Creem el nostre àlbum de fotografies - Conversem sobre què és la mort - Dibuixem allò que trobem a faltar - La caixa dels records - Dibuixem el morir
JOC	<ul style="list-style-type: none"> - Qui falta al grup? - Juguem amb la por - El racó de la por - Segueix la bola
CONTES	<ul style="list-style-type: none"> - Estic amb tu. Cori Doerrfeld. - T'estimaré sempre, petitó. Debi Giori. - L'arbre dels records. Britta Teckentrup. - La gota d'aigua. Inés Castel-Branco. - L'illa de l'avi. Benji Davies. - El buit. Anna Llenas - El Petit i jo. Alicia Acosta.

¹ Per veure el tema, procediment, font i explicació de cada proposta vegeu annexos p. 33.

6. Conclusions

Al llarg d'aquest treball s'ha pogut explorar i analitzar en profunditat la pedagogia de la vida i de la mort i la seva situació en el context educatiu actual. Tornant a recuperar els objectius plantejats a l'inici de la recerca, es procedeix a analitzar-los, a observar si s'han complert i a extreure'n unes conclusions finals.

Pel que fa a l'objectiu general, *conèixer la pedagogia de la vida i de la mort des de diverses perspectives i autors referents a través d'una bibliografia contextualitzada en l'àmbit de l'educació infantil*, durant el treball han anat apareixent els autors més rellevants que tracten aquesta pedagogia dins l'àmbit espanyol. De fet, a partir de la recerca bibliogràfica s'han pogut presentar i contrastar els diversos autors i les seves perspectives i idees sobre la pedagogia en qüestió. Concretament, per mitjà d'aquests plantejaments s'ha pogut conèixer que hi ha dues perspectives pel que fa a l'educació de la mort: la pedagogia de la vida i de la mort, en la qual s'ha centrat tot aquest treball, i la pedagogia del dol, tot i que alguns autors també parlen d'intervenció educativa prèvia o preventiva i posterior o pal·liativa. A partir d'aquesta idea general s'ha pogut conèixer en profunditat la pedagogia de la vida i de la mort, un àmbit didàctic i de la investigació educativa que promou accions educatives que inclouen la mort per a la seva inclusió curricular i normalització didàctica (Rodríguez et al., 2019). Tanmateix, s'ha pogut comprovar que tots els autors defensen que la pedagogia de la vida i de la mort no ha d'estar deslligada de la quotidianitat, sinó que ha de ser funcional i imperativa, és a dir, una forma de preparar els infants per afrontar la seva realitat finita i la que els envolta, perquè vida i mort són dos conceptes que van totalment relacionats (Poch i Herrero, 2003).

Seguidament, en el cas del primer objectiu específic, *contrastar les teories d'autors de diferents disciplines sobre la pedagogia de la vida i de la mort* ha estat un dels punts fonamentals en l'elaboració d'aquest treball, ja que tota la recerca d'autors ha estat clau per tal de contextualitzar i posar en valor la necessitat d'incloure aquesta pedagogia en l'educació de tots els infants i, alhora, conèixer des d'on parteix i com es pot aplicar a l'aula. Aquests factors han anat quedant reflectits durant la recerca, perquè tot i la diversitat d'autors que han anat apareixent, tots coincideixen en la idea que, actualment, la mort continua sent un tabú dins la societat i això provoca que sigui una pràctica generalitzada no parlar-ne amb els infants (Mèlich, 1987; Herrán i Cortina, 2006; Poch i Herrero, 2003; Esquerda i Agustí, 2010). És per aquest mateix motiu que els autors citats al llarg d'aquest treball defensen la idea que cal implementar una pedagogia de la vida i de la mort dins l'àmbit educatiu, que centri els seus esforços a tractar la mort de manera prèvia i natural amb els

infants, sense la necessitat que hi hagi un esdeveniment tràgic que ho precedeixi. De fet, Rodríguez et al. (2015) i Herrán et al. (2000), destaquen que la mort és un tema vetat dins l'educació, sobretot perquè se la concep com una qüestió associada al dolor i al patiment i de la qual s'ha de protegir els infants. És a partir d'aquesta necessitat que aquest treball ha explorat les necessitats d'incloure la pedagogia de la vida i de la mort en el currículum, perquè tal com s'ha exposat, els infants, des de ben petits, perceben la mort i reaccionen davant d'aquesta alhora que, sovint, forma part dels seus jocs i de les seves històries i fantasies (Díaz, 2004; Poch i Herrero, 2003). Això, doncs, ha permès analitzar la situació actual d'aquesta pedagogia i les seves característiques, així com els objectius i plantejaments que defensa a través dels autors més destacats. Totes aquestes qüestions han quedat reflectides al llarg dels diferents apartats, ja que han anat seguint un ordre progressiu per tal de contextualitzar i presentar aquesta pedagogia des del seu inici i plantejament més bàsic fins a la seva importància i incorporació a l'escola.

Per altra banda, el segon objectiu específic es basava en *elaborar una categorització per criteris de diverses propostes per a l'educació infantil sobre la pedagogia de la vida i de la mort*. Per començar, el fet de cercar informació sobre la formació i el paper del mestre en aquesta pedagogia ha esdevingut una bona eina per analitzar les diferents estratègies que els docents solen adoptar a l'hora de tractar la mort en els centres educatius. I és que, com s'ha vist, alguns autors coincideixen en el fet que hi ha una relació significativa entre el grau de reflexió i coneixement dels professors i la seva actitud favorable a la normalització educativa de la mort (Rodríguez et al., 2015; Poch i Herrero, 2003). Això porta a adonar-se que, sovint, quan un professor contesta favorablement o desfavorablement al repte d'una educació per la mort, ho fa responent a la seva idea prèvia de mort (Engarhos et al., 2013). És per aquest mateix motiu que cal avançar en aquesta educació per a la mort, ja que el fet que els mateixos docents no la promoguin pot ser degut a que aquests tampoc van poder gaudir d'una educació global en la qual la mort hi era present amb naturalitat. Així doncs, queda clar que per aconseguir que la pedagogia de la vida i de la mort estigui present a les aules, primer cal que els docents en siguin conscients i n'estiguin formats adequadament (Herrán et al., 2000). Per donar resposta a aquesta necessitat s'ha plantejat una categorització de diferents propostes que es poden implementar en educació infantil. Tal com queda reflectit dins del treball, totes les activitats que s'han plantejat estan pensades per tal que es puguin incloure de manera natural i quotidiana amb els infants. Per això mateix, han estat dividides en cinc categories diferents, donant així la possibilitat de desenvolupar-les al voltant de qualsevol tema que es vulgui tractar en qualsevol moment del dia a dia dins l'aula.

Per acabar, tornant a recuperar les competències específiques del grau, per mitjà d'aquest treball s'han pogut consolidar les competències proposades en un inici. S'ha investigat sobre un tema que ha permès entendre les necessitats dels nens i les nenes per tal de poder transmetre seguretat, tranquil·litat i afecte i també per poder ser capaç de promoure l'autonomia i la singularitat de cada estudiant pel que fa a l'educació emocional i en valors a l'hora de comprendre la mort com una part indivisible de la vida. Així mateix, s'han pogut conèixer processos d'interacció i comunicació a l'aula, així com dominar les destreses i habilitats socials per fomentar un clima que faciliti l'aprenentatge, la convivència i la posada en comú de les emocions i sentiments que poden sorgir al voltant de la mort. Tot i que aquestes van ser les competències seleccionades inicialment, també se n'han pogut treballar d'altres. Pel que fa a les generals, amb aquesta recerca s'ha pogut transmetre informació, idees, problemes i solucions a un públic tant especialitzat com no especialitzat, cosa que també ha ajudat a ser conscient sobre com aplicar els coneixements propis d'una manera professional per mitjà de l'elaboració i defensa d'arguments i la resolució de problemes dins de l'àrea d'estudi en qüestió. En el cas de les competències específiques, a part de les anteriorment comentades, també s'han pogut comprendre els processos educatius i d'aprenentatge en el període 0-6 i els desenvolupaments de la psicologia evolutiva de la infància, en aquest cas relacionat amb la idea i concepció de la mort. Finalment, gràcies al recull de propostes, s'han pogut promoure aprenentatges des d'una perspectiva globalitzadora i integradora de les diferents dimensions cognitiva, emocional, psicomotora i volitiva amb relació a la pedagogia de la vida i de la mort.

Per tant, després de realitzar aquest treball, s'han pogut elaborar les bases teòriques per comprendre tot el que significa aquesta pedagogia. Tenint en compte aquesta idea, com a perspectives futures per continuar aquest treball, seria interessant aprofundir més en relació amb l'aplicació d'aquesta pedagogia a les escoles. De fet, una molt bona opció podria ser visitar algun centre educatiu per tal d'observar i analitzar com porten a la pràctica qualsevol mena de projecte relacionat amb la mort. En cas que no fos possible, també es podria dur a terme alguna de les propostes plantejades en aquest treball amb una classe d'infants d'educació infantil de qualsevol escola. Això permetria veure en primera persona com els infants perceben aquesta idea de la mort i com participen en les diferents activitats. Tanmateix, podria ser interessant explorar la possibilitat de realitzar alguna entrevista amb professionals que hagin treballat la gestió de la mort i el dol amb infants per tal de tenir una visió més detallada.

Tot i això, és essencial continuar fent recerca i formació en aquest àmbit per tal de seguir millorant i adaptant les pràctiques docents als infants i a les seves necessitats actuals. Així doncs, s'espera que

aquesta recerca bibliogràfica hagi transmès i plasmat els aprenentatges adquirits al voltant d'aquesta pedagogia tan important per a la vida. I és que més enllà de ser un tema tabú, la mort forma part de la vida i és essencial donar-li un espai de reflexió durant les primeres etapes de desenvolupament dels infants, perquè com diu Kübler (1992) "habría que preparar a los niños para la muerte mucho antes de experimentarla, tanto si se trata de su propia muerte, como la de otra persona" (p. 44).

7. Referències bibliogràfiques

- Acosta, A. (2021). *El petit i jo*. Barcelona: Nubeocho Ediciones.
- Ariès, P. (2000). *Historia de la muerte en Occidente. Desde la Edad Media hasta nuestros días*. Barcelona: El Acantilado.
- Arnaiz, V. (2003). El tabú de la mort: parlem-ne. *Revista Guix Infantil*, 12, 8-11.
- Arnaiz, V. (2003). Diez propuestas para una pedagogía de la muerte. *Revista Aula de Infantil*, 12. Recuperat de: <https://amapatrampolin.files.wordpress.com/2014/03/diez-propuestas-para-una-pedagogia-de-la-muerte.pdf>
- Arnaiz, V. (2003). ¿Podemos hablar de la muerte en la escuela y en el instituto? *Aula de Innovación Educativa*, 122, 36.
- Bravo, S., Herrán, A., Freire, V., González, I. i Navarro, J. (1998). *La "educación para la muerte" como tema transversal de transversales. Consideraciones para la educación infantil*. (s. d.) Recuperat de: <https://www.waece.org/biblioteca/pdfs/d052.pdf>
- Campione, F. (2017). *Cómo ayudar los niños ante la muerte y el duelo. La pregunta que vuela*. Madrid: EDE.
- Castel, I. (2018). *La gota d'aigua*. Barcelona: Akiara Books.
- Colomo, E. i Cívico, A. (2018). La necesidad de formación del profesorado en pedagogía de la muerte. *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 21 (1), 83-94.
- Colomo, E., Gabarda, V., Cívico, A. i Cuevas, N. (2021). La pedagogía de la muerte en la formación inicial docente. *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 24(2), 227-241.
- Davies, B. (2015). *L'illa de l'avi*. Barcelona: Andana Editorial.
- Díaz, I. (2004). *I ara, on és? Com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*. Barcelona: Oxigen.
- Doerrfeld, C. (2019). *Estic amb tu*. Barcelona: Beascoa.

- Engarhos, P., Talwar, V., Schelifer, M., & Renaud, S. (2013). Teacher's attitudes and experiences regarding death education in the classroom. *Alberta Journal of Educational Research*, 59(1), 126-128.
- Esquerda, M. i Agustí, A. (2010). *El nen i la mort. Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Lleida: Pagès editors.
- Gliori, D. (2013). *T'estimaré sempre, petitó*. Barcelona: Estrella Polar.
- Gorosabel, M i León, A. (2016). *La muerte en educación infantil: algunas líneas básicas de actuación para centros escolares*. *Psicología Educativa*, 22, 103-111. Recuperat de: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1135755X16300252>
- Herrán, A. i Cortina, M. (2006). *La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Madrid: Universitas.
- Herrán, A. i Cortina, M. (2007). Introducción a una Pedagogía de la Muerte. *Boletín de estudios e investigación*, 8 (17). Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2392479>
- Herrán, A. i Cortina, M. (2008). La educación para la muerte como ámbito formativo: más allá del duelo. *Psicooncología*, 5 (2-3). Recuperat de: <https://revistas.ucm.es/index.php/PSIC/article/view/PSIC0808220409A>
- Herrán, A. i Cortina, M. (2008). La práctica del acompañamiento educativo desde la tutoría en situaciones de duelo. *Tendencias pedagógicas*, (13) 157-173. Recuperat de: <https://repositorio.uam.es/handle/10486/4708>
- Herrán, A. i Cortina, M. (2009). La muerte y su enseñanza. *Diálogo Filosófico*, (75), 499-516. Recuperat de: https://laicismo.org/data/docs/archivo_1355.pdf
- Herrán, A., González, I., Navarro, M. J., Freire, V. i Bravo, S. (2000). *¿Todos los caracoles se mueren siempre? Cómo tratar la muerte en Educación Infantil*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- Herrán, A., Rodríguez, P., González, P., i Pedregal, M. (2021). *Pedagogía de la muerte aplicada. Guía educativa*. Recuperat de: https://pedagogiadela muerte.com/wp-content/uploads/2021/11/208284_GUIA_WEB-SM-2.pdf

- Herrán, A., Rodríguez, P. i Miguel, V. (2019). ¿Está la muerte en el currículo español? *Revista de educación*, 385, 201-217. Recuperat de: <https://www.educacionyfp.gob.es/dam/jcr:02a38a47-a46b-4b6a-986a-e2eb91f8802a/08heranesp-ingl.pdf>
- Hernández, F. (2006). El significado de la muerte. *Revista digital universitaria*, 7 (8), 2-7. Recuperat de: <https://biblat.unam.mx/hevila/Revistadigitaluniversitaria/2006/vol7/no8/6.pdf>
- Kübler, E. (1997). *On the death and dying*. Prentice Hall & IBD: England.
- Kübler, E. (2014). *Los niños y la muerte*. Barcelona: Luciérnaga CAS.
- Lenzi, A. i Ramiro, T. (2012). La comprensión infantil de la muerte: Una mirada desde lo real, lo posible y lo necesario. *Revista de psicología*, 12, 145-163. Recuperat de: https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.5642/pr.5642.pdf
- León, A. i Gallego, M. (2018). *Como abordar la muerte y el duelo con los niños*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Llenas, A. (2022). *El buit*. Barcelona: Lumen.
- Lorente, X. (2006). Acompanyament en el sofriment i en el morir. *Quaderns d'educació social*, 7, 63-78.
- McGovern, M., & Barry, M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-333. Recuperat de: <https://web-p-ebscohost-com.are.uab.cat/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=d616d6a8-ac9e-4c73-97f2-e083f55f528a%40redis>
- Mèlich, J. (1994). Orientacions didàctiques: La necessitat d'una pedagogia de la mort a l'escola. *Perspectiva Escolar*, 188 (46). Recuperat de: <https://www.rosasensat.org/revista/la-televisio-de-casa-a-lescola-num-188/>
- Mèlich, J. (1998). *Pedagogía de la finitud*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma.
- Mèlich, J. i Poch, C. (1994). La necessitat d'una pedagogia de la mort a l'escola. *Perspectiva Escolar*, 188, 46-51.

- Miret, À. (2016). *El centre educatiu del dol. Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius*. Barcelona: Tarannà.
- Miret, À. i Ballesteros, N. (2020). *La mort i el dol a l'escola: fent lloc a la vida*. *Revista Guix Infantil*, 473, 10-14.
- Pedrero, E. (2020). Pedagogía de la muerte: propuesta de normalización en el sistema educativo español. *Revista Espacios*, 41 (4), 25-40. Recuperat de: <https://www.revistaespacios.com/a20v41n04/20410425.html>
- Pedrero, E. i Leiva, J. (2011). *La muerte: tema radical y perenne en la educación. Hacia una (R)evolución educativa*. XII Congreso Internacional de la Teoría de la Educación, 1-13. Recuperat de: <https://www.cite2011.com/wp-content/Comunicaciones/Escuela/141.pdf>
- Poch, C. (2006). *De la vida i de la mort*. Barcelona: Barcelona: Claret.
- Poch, C. (2008). *La mort*. Barcelona: UOC.
- Poch, C. (2013). *Pèrdues i dols. Reflexions i eines per identificar-los i afrontar-los*. Barcelona: Octaedro.
- Poch, C. y Herrero, O. (2003). *La muerte y el duelo en el contexto educativo*. Barcelona: Paidós.
- Ramos, A i Camats, R. (2016). Fundamentos para una pedagogía preventiva sobre la muerte en la escuela. *Revista Complutense de Educación*, 29 (2), 527-538. Recuperat de: https://ddd.uab.cat/pub/artpub/2018/215605/revcomedu_a2018v29n2p527.pdf
- Ramos, A. i Camats, R. (2017). Consideraciones generales respecto a la necesidad de practicar una pedagogía sobre la finitud humana en la educación formal. Estudio de caso. *Educación*, 55 (1), 273-290. Recuperat de: https://ddd.uab.cat/pub/educar/educar_a2019v55n1/educar_a2019v55n1p273.pdf
- Ramos, A., Gairín, J. i Camats, R. (2020). Percepciones educativas en relación a la pedagogía de la muerte. *Revista Espacios*, 41 (4). Recuperat de: <https://repositori.udl.cat/server/api/core/bitstreams/f072f1ee-4759-438f-84f8-5204b6eb1cd0/content>
- Rodríguez, I. (2020). Pedagogía de la vida i de la mort. *Revista Guix Infantil*, 473, 20-24.

- Rodríguez, O., Paz, E. i Osorio, D. (2020). Pedagogía de la muerte en la escuela: una tarea pendiente. *Educación y ciudad*, 39, 121-129. Recuperat de: <https://revistas.idep.edu.co/index.php/educacion-y-ciudad/article/view/2338/2000>
- Rodríguez, P., Herrán, A. i Cortina, M. (2012). Antecedentes de la pedagogía de la muerte en España. *Enseñanza & teaching*, 30 (2), 175-195. Recuperat de: <https://www.proquest.com/docview/1511429592/fulltextPDF/2ADEE7B283724890PQ/1?accountid=15292&sourcetype=Scholarly%20Journals>
- Rodríguez, P., Herrán, A., Cortina, M. (2015). *Educar y vivir teniendo en cuenta la muerte. Reflexiones y propuestas*. Madrid: Ediciones Pirámide.
- Rodríguez, P., Herrán, A. i Cortina, M. (2019). Antecedentes internacionales de la Pedagogía de la muerte. *Foro de Educación*, 17 (26), 259-276.
- Rodríguez, P i Goyarrola, F. (2012). Propuestas didácticas para una pedagogía de la muerte desde la creatividad artística. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 10 (2), 87-97. Recuperat de: <https://revistas.uam.es/reice/issue/view/347/195>
- Serra, X. (2014). *I jo, també em moriré? Com es pot ajudar els infants i els joves a conviure amb la pèrdua i la mort de qui estimen*. Barcelona: Columna.
- Teckentrup, B. (2015). *L'arbre dels records*. Barcelona: Nubeocho Ediciones.
- Vilaltella, J. (1982). *Pensament i vida. Pedagogia de la mort*. 12-14. Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/LoFloc/article/view/290159/378424>

8. Annexos

DIES ASSENYALATS

El día de todos los moridos	
Edat	3-6 anys.
Tema	Endinsar-se en la cultura de Mèxic al voltant del <i>Día de los Muertos</i> per tal de treballar el concepte de la mort de forma natural en el medi físic i social. Coneixement dels avantpassats i dels elements tradicionals per a la commemoració d'aquesta data, tant en la nostra cultura com en d'altres.
Procediment	<p>Aquesta proposta es basa en la celebració d'aquesta festivitat i en el procés de preparació d'aquesta a partir de diversos tallers al voltant de la temàtica en qüestió en els quals també poden participar les famílies. Alguns d'aquests podrien ser:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Taller d'expressió plàstica: expressar les emocions i les idees a través de diferents tècniques plàstiques (pintura, fang, pasta de sal...). - Taller de flors: realització de corones, rams, polseres i creacions diverses amb flors. - Taller transcultural: en aquest les famílies poden aportar imatges, objectes o records de la seva localitat o país per tal de poder compartir diverses cultures i costums. - Taller de disfresses: en aquest cas s'oferirà tota mena de disfresses, barrets, pintures... perquè els infants puguin utilitzar-les.
Font	Adaptació de: Herrán, A., González, I., Navarro, M. J., Freire, V. i Bravo, S. (2000). <i>¿Todos los caracoles se mueren siempre? Cómo tratar la muerte en Educación Infantil</i> . Madrid: Ediciones de la Torre.

Halloween (<i>Murga</i>)	
Edat	3-6 anys.
Tema	L'activitat es pot fer amb motiu de la festivitat del Halloween o la Castanyada (també podria ser per Carnestoltes o alguna altra festivitat local). Aquesta proposta de <i>murga</i> vol tractar directament les pors i la mort com a recursos per al trencament dels tabús establerts i els seus rols associats. Així doncs, la intencionalitat pedagògica de l'activitat es basa en la idea que si normalment és l'infant el <i>subjecte de por</i> , pugui mutar a <i>agent de por</i> . Perquè si la societat habitualment calla i tracta les representacions de la mort com un tabú, l'infant pugui jugar a vestir-les i interpretar-les de manera lúdica.
Procediment	Es tracta de fer una desfilada en la qual poden participar infants i professors. Per fer-ho els infants poden disfressar-se de bruixes, fantasmes, esquelets, elefants, girafes, mòmies... i sortir al carrer. En aquest cas, es vol buscar que siguin els mateixos infants que amb les seves disfresses i actituds puguin espantar.
Font	Adaptació de: Herrán, A., González, I., Navarro, M. J., Freire, V. i Bravo, S. (2000). <i>¿Todos los caracoles se mueren siempre? Cómo tratar la muerte en Educación Infantil</i> . Madrid: Ediciones de la Torre.

El dia dels avis	
Edat	2-6 anys.
Tema	A través d'aquesta activitat els infants podran parlar i conèixer els seus avis, àvies i avantpassats a partir d'explicar les seves pròpies vivències i sentiments cap a aquests d'una manera lliure i espontània.
Procediment	Es demanarà als infants que portin a la classe alguna fotografia dels seus avis. A partir d'aquestes es pot establir una conversa en la qual els infants puguin explicar com es diuen els seus avis, de què treballaven, què és el

	que més els agrada, entre d'altres. En el cas que els avis d'algun infant ja estiguin morts, també es podrà parlar de com eren, quan es van morir, els sentiments que va sentir... De fet, la fotografia és un molt bon recurs perquè tots els infants puguin recordar els seus avis en un dia dedicat a ells.
Font	Elaboració pròpia.

Tots Sants (La nit de les ànimes)	
Edat	3-6 anys.
Tema	A Mallorca, per Tots Sants, se celebra <i>La nit de les ànimes</i> . La llegenda explica que “segons la tradició, la Nit de les Ànimes era la nit en què les ànimes tornaven a llurs cases a visitar els vius, i per això era habitual deixar-los llums encesos i petits presents. Era costum encendre espelmes i altres llums de flama, sovint a l'interior de cànirs i fruits del temps” (Consell de Mallorca, s. d.). Seguint aquesta petita història es pretén treballar amb els infants els avantpassats i el concepte de la mort.
Procediment	En un primer moment s'explicarà aquesta rondalla als infants i, un cop l'hagin escoltat, se'ls convidarà a conversar sobre si troben alguna persona o animal a faltar. Després de compartir-ho, es proposarà als infants fer un fanalet per recordar aquesta persona o animal, seguint el que explica la llegenda. També podran fer un dibuix i, finalment, es podrà col·locar tot aquest material en un racó de l'aula per tal de recordar aquesta proposta.
Font	Elaboració pròpia. Rondalla extreta de: Consell de Mallorca (s. d.) <i>A Mallorca, Nit de les Ànimes. Encén el llum i fora por</i> . Recuperat de: https://mallorcaliteraria.cat/pdf/guiaAnimes.pdf

ÉSSERS VIUS

La vida de les plantes	
Edat	2-6 anys.
Tema	La naturalesa ens ofereix grans exemples del pas de la vida i de canvi. Aquesta proposta en particular es basa a observar i reflexionar al voltant del cicle de vida de les plantes, mentre es té cura d'una llavor.
Procediment	Amb els alumnes es decidirà quin tipus de llavor plantar (llenties, mongetes, grana de poma, de meló...). Abans de començar és important que la mestra demani als infants que elaborin hipòtesis sobre què creuen que li pot passar a la planta. Un cop plantades, els infants hauran d'anar observant cada setmana el seu creixement i tot el que va succeint. L'activitat pot concloure quan les plantes facin fruits i es puguin recollir noves llavors, ja que això permetrà comprendre el cicle de vida d'aquestes. Tanmateix, al llarg del procés segur que hi haurà alguna planta que s'haurà mort, cosa que donarà una gran oportunitat per qüestionar què ha passat.
Font	Adaptació de: Palol, I. (2013). <i>Treballem la mort i el dol a l'escola</i> . Recuperat de: https://psicologosemergenciasbaleares.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/treballem-el-dol-ci-def.pdf

Treballem per seqüències	
Edat	2-6 anys.
Tema	Si contemplem la naturalesa, ens podem adonar que tot canvia constantment. D'aquesta manera, és important cridar l'atenció dels infants al voltant d'aquest fet i observar de manera conscient el pas de les estacions, del temps, de les plantes, entre altres clars exemples que hi podem trobar reflectits.

Procediment	<p>En aquesta proposta els infants podran dibuixar seqüències que poden veure representades a la naturalesa com pot ser el cicle del sol, les fases de la lluna, el cicle de l'aigua, la vida d'una planta... Així, es vol buscar que els infants representin les seves idees sobre el cicle de vida d'una manera lliure i basada en l'observació i en les seves pròpies vivències. En acabar, és important comentar entre tots els resultats obtinguts per tal de fomentar un diàleg al voltant d'aquests canvis. Cal destacar que amb els infants més petits també es poden emprar seqüències ja dibuixades per incentivar aquesta conversa.</p> <p>Una altra opció podria ser oferir les imatges en les quals apareguin les diferents seqüències escollides per tal que els infants les ordenin de manera coherent, és a dir, que facin un ordenament lògic dels successos que completen el cicle.</p>
Font	Elaboració pròpia.

Animals extingits	
Edat	5-6 anys.
Tema	Conèixer alguns dels animals que estan extingits o en perill d'extinció a Catalunya, cosa que permetrà als infants endinsar-se en la biodiversitat de l'entorn i analitzar les causes que han portat la mort d'aquestes espècies animals.
Procediment	Per començar, es farà una recerca dels animals que estan extingits. Es pot buscar informació diversa i fotografies per tal de conèixer en més profunditat aquests animals. Tot seguit, caldrà establir una conversa amb els infants al voltant de les causes que han portat a l'extinció (processos naturals d'extinció, catàstrofes naturals, activitats humanes) per tal de reflexionar i comprendre per què i en quines circumstàncies han mort els animals. Amb infants més grans, es pot proposar que cada un se centri a buscar la informació d'un animal en concret.

Font	Elaboració pròpia.
------	--------------------

Naixement i devenir en el cicle anual	
Edat	3-6 anys.
Tema	A la naturalesa podem observar clars exemples de canvi i de pas del temps en el cicle de la vida, en aquest cas centrant-nos en el cicle de l'any sencer.
Procediment	Es començarà llegint un fragment d'un àlbum il·lustrat o conte que mostri als infants les diferents estacions de l'any i les seves característiques principals. A partir d'aquí, es podrà conversar amb els infants sobre els acomiadaments i els nous principis, ja que l'adult pot aprofitar per parlar de la vida d'alguns insectes que no viuen més d'un any, insectes que no viuen més d'un dia, la caiguda de les fulles dels arbres... Perquè la naturalesa està plena de clars exemples de vida i de mort, és a dir, del cicle de la vida.
Font	Adaptació de: Lumbreras, G. (2022). <i>El dol a educació infantil</i> . Recuperat de: https://www.dolinfantil.com/activitats

El cicle vital de la papallona	
Edat	2-6 anys,
Tema	Conèixer el cicle de vida que té una papallona i comparar-lo amb el dels éssers humans afavorint la reflexió i l'observació constant.
Procediment	Per fer aquesta proposta cal tenir cucs de seda i cuidar-los a la classe amb els infants. El primer dia, és important que els infants facin hipòtesis sobre el creixement que seguiran aquests cucs i la seva alimentació. A mesura que aquests vagin creixent cal que els infants puguin observar-los

	<p>diàriament i representar tot el que veuen a partir del dibuix o la conversa. Dins aquest procés podran veure les fases del cicle vital de les papallones: l'ou, l'eruga, la crisàlide, la papallona i la mort d'aquesta, cosa que permetrà establir un espai de diàleg i de reflexió amb els altres infants i amb el docent sobre tot allò que hauran vist.</p>
Font	<p>Adaptació de: Rodríguez, P., Herrán, A. i Cortina, M. (2015). <i>Educar y vivir teniendo en cuenta la muerte. Reflexiones y propuestas</i>. Madrid: Ediciones Pirámide.</p>

VIVÈNCIES

Creem el nostre àlbum de fotografies	
Edat	2-6 anys.
Tema	<p>Conversar amb els infants al voltant d'una persona que estimen, evocant els records agradables i compartint aquestes vivències amb els companys i companyes del grup.</p>
Procediment	<p>Es demanarà que cada infant porti a l'aula una fotografia per tal d'elaborar un àlbum compartit d'imatges. Cal destacar que des d'un principi es convidarà els infants a portar fotografies de qualsevol persona que estimin també d'aquelles que ja no hi són. Això permetrà crear un ambient en el qual tots els infants seran benvinguts per dir-hi la seva i compartir entre tots els sentiments i emocions que els aporta la fotografia escollida.</p>
Font	<p>Adaptació de: Lumbreras, G. (2022). <i>El dol a educació infantil</i>. Recuperat de: https://www.dolinfantil.com/activitats</p>

Conversem sobre què és la mort	
Edat	3-6 anys.
Tema	Conèixer les concepcions, idees i el grau de saber que tenen els infants sobre la mort.
Procediment	En aquesta proposta s'haurà de fer una rotllana amb tots els infants de manera que tothom es pugui veure i escoltar. La mestra pot començar la conversa plantejant preguntes o dubtes al voltant de què significa morir per tal que els infants s'hi vagin afegint. Si és necessari es pot emprar un conte que parli sobre la mort i la pèrdua per tal d'introduir els infants i, alhora, perquè hi puguin dir la seva. És essencial que el o la mestra deixi clar que no hi ha respostes absolutes, sinó que totes les opinions són vàlides i benvingudes.
Font	Elaboració pròpia.

Dibuixem allò que trobem a faltar	
Edat	2-6 anys.
Tema	Expressar de manera plàstica qualsevol cosa que enyoren i compartir les idees amb els companys i companyes de l'aula.
Procediment	Es repartiran fulls i colors i es demanarà als infants que dibuixin qualsevol cosa que trobin a faltar (persones, animals, objectes, emocions...). Un cop tots els infants hagin acabat es farà una rotllana i cada infant explicarà a la resta la seva producció. És essencial que la mestra pugui fer preguntes a l'infant per tal que expliqui allò que ha dibuixat, però, sobretot, perquè expressi com se sent davant d'aquesta pèrdua.
Font	Elaboració pròpia.

La caixa dels records	
Edat	2-6 anys.
Tema	Conversar al voltant dels sentiments i emocions que evoca un record i compartir-ho amb la resta dels companys i companyes del grup.
Procediment	Per començar, s'haurà de demanar que cada infant porti a l'aula un record (objecte, imatge, dibuix...). Un cop cada infant tingui el seu, es farà una rotllana i es posarà una caixa al mig. Aleshores, cada un haurà d'aixecar-se i guardar dins de la caixa el que hagi portat. És important crear un clima d'escolta i de respecte, mentre el docent pot fer preguntes perquè l'infant pugui explicar el perquè de la seva elecció, el record que li evoca i els sentiments que li provoca. Un cop finalitzada l'activitat, la caixa es posarà a l'abast dels infants per tal que la puguin obrir i observar els seus records quan vulguin o ho necessitin.
Font	Adaptació de: Lumbreras, G. (2022). <i>El dol a educació infantil</i> . Recuperat de: https://www.dolinfantil.com/activitats

Dibuixem el morir	
Edat	3-6 anys.
Tema	Reflexionar sobre els coneixements previs i les creences vers la mort i reconèixer els sentiments que provoquen.
Procediment	Aquesta proposta consisteix a demanar que els infants facin un dibuix individual del que per a ells és la mort. És important donar temps i deixar clar que poden fer allò que vulguin i com vulguin perquè no hi ha cap representació incorrecta. També es pot posar música de fons per ajudar a crear un clima relaxat i d'escolta. Un cop acabat, cal posar les produccions en comú amb la resta de companys i companyes. Si es dona l'ocasió, podem parlar amb els infants sobre si a algú se li ha mort mai un familiar, una mascota... i quins sentiments i emocions ha tingut.

Font	Adaptació de: Palol, I. (2013). <i>Treballem la mort i el dol a l'escola</i> . Recuperat de: https://psicologosemergenciasbaleares.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/treballem-el-dol-ci-def.pdf
------	--

JOC

Qui falta al grup?	
Edat	3-6 anys.
Tema	Treballar progressivament a partir d'un joc cooperatiu, el concepte d'absència, en aquest cas amb els membres del grup classe.
Procediment	Tots els infants se situaran en rotllana i hauran de tancar els ulls. Aleshores, el professor o un dels alumnes haurà de tocar a un dels infants perquè surti fora de l'aula. Quan la resta d'infants obrin els ulls hauran d'endevinar quin company o companya ha marxat. Tot seguit, l'infant que hagi sortit continuarà el joc escollint qui marxa.
Font	Adaptació de: Herrán, A. i Cortina, M. (2006). <i>La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria</i> . Madrid: Universitas.

Juguem amb la por	
Edat	2-6 anys.
Tema	Identificar i jugar amb objectes que produeixen por o temor als infants (foscor, insectes, monstres, vampirs, animals, personatges fantàstics, màscares, disfresses...). Es busca que l'infant de manera individual i

	col·lectiva aprengui a expressar els sentiments, les emocions i les pors amb llibertat.
Procediment	En aquest cas, s'oferirà als infants tota mena de material que fomenti el joc simbòlic a partir dels elements que, inicialment, espanten els infants per tal que puguin jugar-hi lliurement i familiaritzar-s'hi. En aquest joc pot ser que comencin a representar la mort pròpia i la dels altres des de la concepció dels seus esquemes mentals que comencen a aparèixer a partir dels dos anys. Si es dona el cas, s'haurà de tractar amb total normalitat, perquè en aquestes edats la mort és representada dins el joc com a objecte d'observació, d'indagació, d'experimentació, d'explicació i de fantasia, és a dir, des d'unes funcions indispensables per al seu desenvolupament.
Font	Adaptació de: Herrán, A. i Cortina, M. (2006). <i>La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria</i> . Madrid: Universitas.

El racó de la por	
Edat	3-6 anys.
Tema	Aquesta proposta es basa en la creació d'un racó de la por que ajudi els infants a exterioritzar-la, a analitzar els seus sentiments i pors generats en les situacions quotidianes i a compartir-los amb la resta dels infants del grup.
Procediment	<p>En aquest cas, es plantegen diferents activitats que serviran per crear aquest racó de la por a partir de produccions plàstiques de lliure composició, de la representació dels sentiments generats i de l'exteriorització d'aquests.</p> <ul style="list-style-type: none"> - La primera proposta es basa a dibuixar la por. Per això, els infants hauran de representar amb el dibuix tot allò que els produeix angoixa, por, fòbia... Un cop els infants hagin acabat és important

	<p>que comparteixin amb la resta de la classe les seves creacions i els sentiments que els generen.</p> <ul style="list-style-type: none"> - La segona es basa en tornar a representar el que havien dibuixat en la primera activitat, però, en aquest cas, de tal manera que ja no els produeixi temor. També serà interessant posar en comú els canvis amb tots els infants. - Una última proposta podria basar-se en la lectura d'un conte o història que parli sobre la foscor o qüestions que poden generar por als infants però, això sí, des d'una mirada divertida i comprensiva. <p>Tots aquests materials es podran col·locar en un racó de la classe de tal manera que siguin visibles per als infants i en el qual es puguin anar afegint creacions i propostes.</p>
Font	Adaptació de: Herrán, A., González, I., Navarro, M. J., Freire, V. i Bravo, S. (2000). <i>¿Todos los caracoles se mueren siempre? Cómo tratar la muerte en Educación Infantil</i> . Madrid: Ediciones de la Torre.

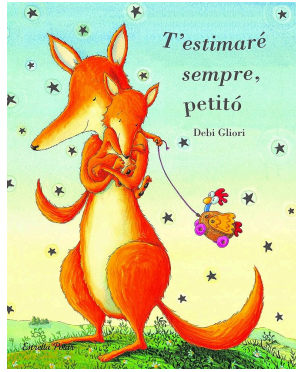
Segueix la bola	
Edat	5-6 anys.
Tema	El tema central d'aquest joc és la successió de les generacions. De fet, pot ser molt útil per treballar amb els infants el cicle de vida-mort dels éssers vius, el pas del temps, les famílies, entre d'altres.
Procediment	Per iniciar el joc s'hauran de fer tres grups diferents. Llavors, els integrants del primer grup hauran de fer parelles mentre sona la música. Un cop les parelles estiguin formades, a cada una d'elles se'ls donarà unes fitxes i un cercol d'un mateix color. Els cercols quedaran repartits per terra formant les "cases" de cada una de les parelles. Seguidament, entrarà el segon grup. Aleshores, mentre torna a sonar la música cada una de les parelles haurà de buscar entre els companys i companyes que han entrat

	<p>un o dos “fills”. Quan els hagin triat els hi hauran de donar una fitxa del mateix color i portar-los dins el seu cercol. Llavors, els pares (les parelles inicials) hauran de seure a terra dins el cercol del seu color. Tot seguit, tornarà a sonar la música i es tornarà a repetir tot el procediment, però, en aquest cas, serà el o els “fills” els que hauran de buscar parella en el tercer grup. Cal destacar que els infants que tenen el mateix color de fitxa no podran crear les parelles. Quan totes les parelles estiguin fetes hauran d’anar a buscar els “fills”. És en aquest moment en el qual segurament gairebé no quedaran “fills” disponibles. Per això, és necessari que algú canviï el seu paper: que els “avis” (els infants del primer grup) decideixin morir per poder convertir-se de nou en infants. Aquests canvis els hauran de triar els propis infants, només hi ha una norma, tots menys l’última generació poden canviar de paper.</p> <p>Després d’aquest joc, en el cas dels infants més grans, se’ls pot proposar crear el seu arbre genealògic amb l’ajuda de les famílies.</p>
Font	<p>Adaptació de: Herrán, A. i Cortina, M. (2006). <i>La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria</i>. Madrid: Universitas.</p>

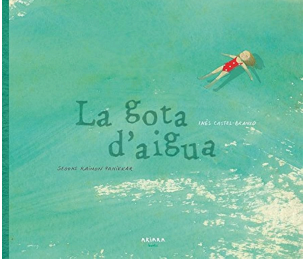
CONTES

<i>Estic amb tu</i>	
Edat	3-4 anys.
Tema	<p>El protagonista d’aquest conte està molt trist perquè la torre que havia construït ha caigut. A partir d’aquí tots els animals li diuen què ha de fer i com ha d’actuar, però en Tyler continua trist. No és fins que el conill s’asseu, l’escolta i li dona una</p>

	abraçada que en Tyler se sent millor. Aquest és un conte que ens parla de l'empatia i el consol davant una pèrdua de qualsevol tipus.
Autor/a	Cori Doerrfeld

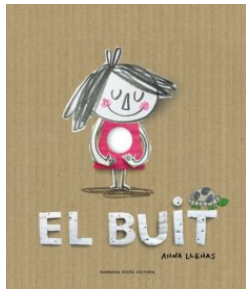
<i>T'estimaré sempre, petitó</i>	
Edat	3-4 anys.
Tema	<p>En aquest conte, la guineu protagonista va fent preguntes a la seva mare per saber si l'estima. La mare li contesta que sempre l'estimarà, fins i tot quan ja no hi sigui. És un conte per comprendre que l'amor cap a les persones que estimem és incondicional.</p>
Autor/a	Debi Gliori

<i>L'arbre dels records</i>	
Edat	3-4 anys.
Tema	<p>En aquest conte diferents animals s'acomiaden recordant els moments més feliços amb la seva amiga guineu, que s'ha mort. Això els ajudarà a reconfortar-se i a afrontar la seva pèrdua. Amb tots aquests records tan bonics i plens d'amor aconseguiran que neixi un arbre, l'arbre de la guineu.</p>
Autor/a	Britta Teckentrup

La gota d'aigua	
Edat	5-6 anys.
Tema	<p>Aquest conte té com a fil conductor el cicle de l'aigua. Concretament, explica la vida d'una gota d'aigua comparant-la amb la vida humana, d'una manera metafòrica i tractant la mort com un procés natural que forma part de la vida.</p>
Autor/a	Inés Castel-Branco

L'illa de l'avi	
Edat	5-6 anys.
Tema	<p>Aquesta història ens parla de la pèrdua d'un avi. En Leo, el protagonista, juntament amb el seu avi pugen en un vaixell i se'n van de viatge a una illa on l'avi es queda a viure. A partir d'aquí, es mostren els sentiments i emocions que viu en Leo al voltant de l'absència i pèrdua del seu avi, fins que comprèn que l'avi està millor i més feliç on s'ha quedat.</p>
Autor/a	Benji Davies

El buit	
Edat	5-6 anys.
Tema	<p>La Júlia, la protagonista, té un gran forat al pit. Per això, prova de tapar-lo de totes les maneres possibles. Aquest és un conte que parla de les</p>

	<p>pèrdues i dels sentiments i emocions que aquestes generen. Un llibre on la resiliència és clau per afrontar la vida.</p>	
Autor/a	Anna Llenas	

<i>El Petit i jo</i>		
Edat	5-6 anys.	
Tema	<p>A la protagonista d'aquest conte, des que va morir el seu gos, la segueix a tot arreu un núvol gris. Aquesta és una història que parla de la pèrdua d'una mascota molt estimada per tota una família i com, a poc a poc, tots van superant aquest dolor.</p>	
Autor/a	Alicia Acosta	